

«Про богів та благочестя слов'ян» в «Історії різних слов'янських народів» (1794) Йована Раїча

Тексти про віру давніх слов'ян у багатьох богів, написані в різні епохи, використовують різні джерела, обирають різні відомості, додаючи до них певні факти або їх опускаючи, часто конструюючи історію слов'ян та їх давньої віри у світлі ідеологічно й релігійно забарвлених упереджень. Отож, бачення слов'янських вірувань змінювалося, воно має свою історію, яку варто вивчати, і праця Йована Раїча становить внесок до мозаїки цілісної картини сприйняття поганських богів у другій половині XVIII ст.

Багатотомну «Історію різних слов'янських народів, зокрема болгар, хорватів і сербів» Й. Раїч почав писати після здобутої вищої освіти в Київській академії (1753–1756) й закінчив її 1768 р., за чотири роки до постригу в ченці. Однак величезний рукопис простояв у автора більше двадцяти років. Митрополиту Стратимировичу вдалося переконати Раїча віддати йому свою історію для друку після виконаного замовленого перекладу короткої історії сербських держав німецького автора Албрехта Гебхардія [Ґирковић, XIV–XV]. Перша книга «Історії різних слов'янських народів» з'явилася у Відні 1794 р. і принесла авторові заслужену славу не лише поміж сербами. У довгій вступній частині розглядається рання історія слов'ян, у другій частині подається історія болгар, у третій — далматських слов'ян (хорватів), натомість сербам присвячені книги від четвертої й до останньої, одинадцятої.

У главі «Про богів і благочестя слов'ян» (I кн, XXI) Йован Раїч висвітлює язичницькі вірування слов'ян, уявлення про богів та їм присвячені ритуали — ідолопоклонство, жертвопринесення, обітниці. Текст розділений на 13 параграфів, що містять багато цитат. Як людина XVIII ст., вихована в духовних закладах, але, водночас, і як людина недалекого просвітництва, він про язичницькі вірування говорить як про щось пережите, давнє і непотрібне. Драгана Грбич у книзі про мудрого богослова написала:

Раїчу, історику і вченому, заважало не тільки те, що вигадані речі сприймаються як істина, але й те, що він як теолог ніяк не міг прийняти народну традицію, засновану на поганській спадщині, оскільки це суперечило б його монотеїстичним

християнським переконанням і концепту катехізму як «сутнісної» науки [Грбић, 418]

Історик використав хроніки німецького місіонера Гельмольда, цитуючи та переказуючи його фрагменти про вірування балтійських слов'ян [Раїч, 263–265], але він не згадує ні середньовічні хроніки Сакса Граматика й Тітмара, ні археологічну, на той час новітню, працю німця Андреаса Готтліба Маша про скарби Ретри (1771, *Die gottesdienstlichen Alterthümer der Obotriten, aus dem Tempel zu Rhetra*). У розділі, що стосується богемців та моравів, Раїч опирається на Мавроурбіна та чеського священика й історика Йоана Дубравія (Яна Скали з Дубравії, 1486–1553) [Раїч, 261–265]. Мавроурбін — це російський варіант імені дубровницького бенедиктинця Мавра Орбинія, автора книги «*Il regno de gli Slavi*» (1601, *Королівство слов'ян*). Перекладач з італійської, граф Сава Владиславич, серб, у скороченому російському виданні книги під назвою «Книга Історіографія початія имене, славы, и розшїрення народа славянского», опублікованої в Санкт-Петербурзі 1722 р., помилово так назвав Орбинія й таким чином закріпив у східнослов'янських культурах цю форму його імені. Раїч користувався російським перекладом і тому, описуючи благочестя слов'ян та литвинів, цитує його як Мавроурбіна [Раїч, 260, 265–268, 271–272]. Вірування східних слов'ян описані в «Синописі про росів» [Раїч, 268–271], анонімному творі, що «поширював російську монархічну ідеологію» [Шевчук, 34] і після першої публікації 1674 р. неодноразово передруковувався. Синописис «у частині, присвяченій поганській релігії, спирався на праці польських істориків, передусім Мацея Стрийковського (*Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rosi*, 1582), Матвія Меховського (Меховіти), Яна Длугоша, Марцина Кромера, а також на християнські антипоганські проповіді та ін.». [Жиленко; Мильников, 222]. У розділі про богів немає посилань на історії В. Татищева (1748) та М. Ломоносова (1760 і далі). Коли Раїч пише про богів у польській традиції, посилається на Мавроурбіна (Орбинія), котрий, очевидно, використовував історію епохи відродження поляка Яна Длугоша. Щодо південних слов'ян (іллїрійських, як їх називав Раїч), то тут дослідник цитує візантійського хроніста Прокопія Кесарійського [Раїч, 259–261], Іоана Луція [Раїч, 260], використовує рукописи схильного до містифікацій графа Джорджа Бранковича [Раїч, 259–261] та власні спостереження [Раїч, 260, 273]. Хоча Й. Раїч за Мавроурбіном та «Синописисом» слов'янами вважав і готів, остготів, вандалів, гепідів, але про їхніх богів у цьому розділі не пише.

Язичницьких священиків Раїч називає — *жрець, піп*, один раз — *священик* [Раїч, 265] а місця священнодійств — *храм, капище*. Натомість слова із префіксом *свят-* (напр. *святилище, свято*), які автор приписує до християнської релігії, не використовуються. Певний негативний відтінок присутній у назвах, пов'язаних із зображенням богів, втілених у предметах культу, — *болван, Ідол, кумир, істукан*, місця священнодійств — *престол ідолопоклонства*, назви священнодійства — *забобонні церемонії* [Раїч, 266], *Ідолослуженіє* [Раїч, 267, 272], *Ідолопоклонство* [Раїч, 267, 270]. Виразно оціночними є прикметники *скверний, богомерзкий, нечестивий*, що співвідносяться не лише з богами, але й з ритуальними діями. Раїч наголошує на важливості пісень і танців, які супроводжують язичницькі свята. В авторському тексті язичники могли богів *почитати, кланятися їм, благоговіти, складати обітниці, жертвувати, жертву приносити, обіцянки приносити, вдячність приносити, честь віддавати Ідолу, Ідола величати, чарування творити*, вони *допомоги шукали, богу обіти творили, приносили їм їжу з молока і курятини* [Раїч, 272], *кров людську приносили* [Раїч, 264, в. 268]. Язичницькі свята супроводжують: *пригощення, частування, плескання, танці, веселощі, ігри, піснеспіви, хороводи, вигуки, стрибання тощо*.

Автор не намагається подати загальнослов'янську картину язичницьких вірувань давніх слов'ян, адже жоден зі згаданих богів не з'являється у світогляді всіх слов'янських народів. Кілька разів іменами давньогрецьких та давньоримських богів Раїч називає істоти слов'янських вірувань, вважаючи зайвим називати слов'янські імена, що нібито й так відомі. Але потім, розглядаючи богів поляків та росів, вказує, який зі слов'янських богів відповідає (прирівнюється) давньогрецькому: Юпітерові — Перун, Аресу чи Марсу — Ладо, Плутонові — Нія, Афродіті (Венері) — Дідилія, Артеміді (Діані) — Зеванна, Зевонія, Церері — Марцанна [Раїч, 271]. Звісно, обов'язкове відшукування аналогій є помилковим, у цьому Раїч просто наслідував традиційні підходи, не відрізняючись від своїх попередників та сучасників.

Цієї ж традиції дотримається автор і стосовно представників нижчої міфології, коли йдеться про жіночі істоти, які живуть у лісах або водах. Він цитує уривок з «Історії Богемії» Іоана Дубравія: «Славины древніи весма суевѣрны были, и почитали рѣки и луги, и тѣхъ богини Діану и Нимфи» [Раїч, 261]. Вони в міфологічній системі пов'язані з Діаною — богинею лісів та мисливства. Раїч цитує також Прокопія: «рѣки почитаютъ и Нимфи» [Раїч, 260]. Фольклорні записи ХІХ ст. неодноразово стверджують

поширеність віл, топелиць чи русалок, але Раїч не згадує їх, бо в слов'ян вони вважаються захисницями не території, а свого позалюдського простору. Достатньо уваги Раїч приділяє й іншій різноманітній обрядовості — танкám, жертвопринесенням, пісням, святам.

Лад, Ладо, Нія, Марзан, Зазилія, Зієванка чи *Зієвонія* — слов'янські імена, зафіксовані у тексті за Дж. Бранковичем (віддзеркалення містифікації Длугоша). *Марзана* у сарматських слов'ян — *Марцанна*. У дослідженнях, що подають реконструкції давньої віри, розглядаються *Мара, Марена*. «Синописис» подає шість головних ідолів, яким поклоняються роси — Перун (бог грому, блискавиці, хмар дощових), Велес (опікун худоби), Позвизд, Ладо, Купало, Коляда [Раїч, 268–270]. Автор співставляє їх із сербськими віруваннями й додає ще кілька близьких істот (напр. до Лада — Леля, Полеля та Ладу). Литвини, яких Раїч вважає слов'янським народом, за Мавроурбіном [Раїч, 272], вірять у Жничча, Перуна та зміїв.

В «Історії» Раїч, наслідуючи Мавроурбіна, пише про вітрів, яким кланялися роси, *Догоду* та *Похвиста*. *Догода* і *Похвист* у тексті сербського історика не мають давньогрецьких відповідників. Раїч додає, що роси також поважали й Ладу — матір Кастора й Полукса, яких їхньою мовою називалися *Лель* та *Полель*. Ці істоти — містифікаторський витвір Яна Длугоша в «Історії Польщі» у XV ст. [Айдачич, 215].

Вірування балтійських слов'ян ратарів Раїч ілюструє описом міста Ретри — головного центру ідолопоклонства за твором Гельмольда [Раїч, 263–264]. Існує більш давній опис святилища ратарів у творі священика й місіонера Тітмара Мерзебурзького (975–1018), але сербський історик його не згадує. За Гельмольдом, це місто оточене ровами з багатьма ворітьми та ідолом Радогостом. Радогост — увесь у золоті, на голові сидить птах із розпростертими крилами, на грудях — голова бика, а в лівій руці — спис. Сербський мовознавець та фольклорист Александар Лома доводить, що Радогоста можна вважати Сварожичем:

Але найдавніше джерело, Тітмар, називає головного ретранського бога Сварожичем (*Zuarasiz*), а це ім'я, без сумніву, давнє і має широке значення; воно власне є тим єдиним спільним між давньоруським і західнослов'янським поганством, оскільки воно занотоване у середні віки також у русів як назва обоготвореного вогню [Лома, 196].

Лома переконливо стверджує, що Сварожич/Радогост був, до того ж, і богом війни, якому приносили криваві жертви —

захоплених ворогів [Лома, 197]. Така думка уможлиблює зв'язок вірувань між географічно віддаленими слов'янськими народами.

На працю Гельмольда Раїч посилається, описуючи вірування племені вагрів на ольденбурзькій землі. Прове або Прона стоїть на стовпі з вінцем на голові, у правій руці тримає розпечений залізний «держал», а в лівій — хоругву [Раїч, 264]. Богинею полабських слов'ян Раїч за Гельмольдом називає Сивою, богиню родючості [Раїч, 264–265]. «Венера полабів» з волоссям до колін та піднятими руками стоїть оголена й тримає в одній руці виноград, а в іншій — золоте яблуко. У жертву їй слов'яни приносили волів та овець.

Відомий опис ідола бога Святовита з чотирма обличчями в Арконі, на півночі балтійського острова Руян, подав у «Gesta danorum» датчанин Саксон Граматик. Він з'являється також і в Мавроурбіна [Мавроурбін, 62–63]. Раїч описує Святовита, цитуючи фрагменти з пізнішого твору Йоана Дубравія «Historia regni Bohemiae ab initio Bogemorum» (1554).

Имѣль Идолъ сей чѣтыри лица, каковъ древле былъ Яна, въ десной руцѣ држалъ рогъ, а въ лѣвой лукъ, по близъ его повъшенна была узда, седло, и мечъ, такожде по близъ его бѣлъ конь [Раїч, 265].

* * *

Описуючи слов'янських богів в «Історії різних слов'янських народів», Йован Раїч, як добре обізнаний компілятор, подає репрезентативну вибірку з відомих на той час джерел. Він використовує матеріали різного рівня автентичності, однак тоді ще не було сумніву в їх точності та надійності. Цитати про ідолів та осередки ідолопоклонства оживляють сухий текст. Як міфолог Раїч зображує здобутки та помилки свого часу. Наслідуючи Длугоша, він встановлює зв'язок античного та слов'янського пантеону, приписуючи слов'янським богам відповідні властивості та риси богів давніх греків і датчан. Досить складно відірватися від пасток гарної картини минулого, підтримуваної поетами пізнього бароко та класицизму. Раїч плутає істот античного пантеону з вигаданими богами, тому не можна помітити тих спільних рис, які насправді їм притаманні.

Цікавими є етнологічно-фольклористичні бачення Раїча Різдва та Купала. Раїч описує язичницькі залишки післяріздвяних святкувань іллірійських слов'ян:

Главнѣйшій Праздникъ почитаемъ былъ у нихъ въ онѣя дни когда мы Пентикостію праздновати обыкохомъ. А сходящеса во уреченныя дни велико хоро составляли, писканми и плесканми

Ладу и Коладу съ въздыханми вспоминающе призывали, и благоугоднимъ стадомъ того себе именовали. Обычай той богомерзкій у Иллирическихъ Славянъ и по просвъщенїи и до нашихъ времянь продолжился. Въ уреченное бо время, то есть: около сошествїя святаго Духа по селамъ собираются нѣкіи юношы и дѣвицы и въ особенныя одежды облачатся и по домамъ съ голими саблями ходять, пѣсни къ скаканію припѣваще съ воспоминаніемъ Лади и Коледи, на примѣръ: *добръ вечеръ Коледо, домакине Коледо*, и прочая. Суть и иная еще подобная языческая богочтенія Хрїстіаномъ неподобная, которая у нихъ найпаче о Рождествѣ Хрїстовѣ, и Иоанна Предтечи содѣваються. Они то за нѣкое увеселеніе годовое непшуютъ, невѣдуще, что сквернаго Ладу и Коледу почитаютъ [Раич, 262].

За життя сербського історика існував післяріздвяний обряд коляди, під час якого колядники (*коледари*) ходили від хати до хати, співаючи колядки. Але немає підтверджень його зв'язку з богами Ладю та Колядою. У пісенних приспівих звучало «коляда», але це не було звертанням до бога. Лада не згадувалася навіть у такій формі. Раїч подає опис «юношы и дѣвицы и въ особенныя одежды облачатся и по домамъ съ голими саблями ходять», що нагадує перевдягнені групи, але фольклористичні записи не підтверджують слова автора, який язичницького бога й богиню називає «скверними», що можна зрозуміти як реакцію християнського духовника на втручання язичницьких елементів у найбільше християнське свято. Меч як ритуальний предмет характерний для груп *лазариці*.

Посилання Раїча на Мавроурбіна (Орбінія) та Бранковича дало розділові книги багато неавтентичної інформації. Більш надійними виявилися джерела, присвячені балтійським слов'янам (Гельмольд). «Історія» Раїча деякий час задовольняла читачів, які цікавилися давньою вірою, але з появою міфологічних досліджень та порівняльно-генетичних підходів описи богів автора втратили наукову цінність, залишаючись просто джерелом.

Література:

1. *Айдачич Д.* Славистичні дослідження: фольклористичні, літературознавчі, мовознавчі. — Київ, 2010.
2. *Војинович С.* Хронологија живота и рада Јована Рајића // *Живот и дело / Уредник Марта Фрајнд.* — Београд, 1997. — С. 7–27.
3. *Грбић Д.* Алгоритије ученог пустинољубитеља. Поступак алгоритизације у опусу Јована Рајића. — Београд, 2010.
4. *Жиленко І.* Проблеми дослідження джерельної бази «Синописиса». <http://izbornyk.org.ua/synopsis/syn03.htm>

5. *Јован Рајић*. Живот и дело / Уредник Марта Фрајнд. — Београд, 1997.
6. *Лома А.* Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике. — Београд, 2002.
7. *Мавроурбин*. Книга Историографія початія имене, славы, и розширення народа славянского. — Санкт-Петербург, 1722.
8. *Мыльников А. С.* Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI — начало XVIII века. — Санкт-Петербург, 1999.
9. *Раич Иоанн*. Исторія разныхъ славенскихъ народовъ, найпаче болгарь, хорватовъ и сербовъ изъ тмы забвенія изытая. — Виенна, 1794. — Ч. I.
10. *Ђирковић С.* Јован Рајић и почеци модерне историографије код Срба, у: Историја разныхъ славенскихъ народовъ, найпаче болгарь, хорватовъ и сербовъ изъ тмы забвенія изытая. — Виенна, 1794; Нови Сад, 2002. — VII—XXXIV.
11. *Шевчук В.* Муза роксоланська. — 2 кн. — Київ.

